

Marek Stachowski

Podstawy turkologii dla bałkanistów

Marek Stachowski

***Podstawy turkologii
dla bałkanistów***

Marek Stachowski

**Podstawy turkologii
dla bałkanistów**

Kraków 2023

Marek Stachowski

Uniwersytet Jagielloński

 <https://orcid.org/0000-0002-0667-8862>

 marek.stachowski@uj.edu.pl

© Copyright by Marek Stachowski, 2023

Skład i projekt okładki

Kamil Stachowski

Grafika na okładce

Martinus Rørbye, *Orientalere ved et parti skak uden
for et tyrkisk kaffehus og barberstue, 1845*

ISBN 978-83-8138-866-5 (druk)

ISBN 978-83-8138-867-2 (PDF)

<https://doi.org/10.12797/9788381388672>

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

<https://akademicka.pl>

Spis treści

Wprowadzenie

Cel i zakres książki	9
Problem języka prabułgarskiego	13
Transkrypcja	14

Rozdział 1: Terminy, klasyfikacja i obecność języka tureckiego na Bałkanach

1.1 Terminy: turecki, turkijski, osmański	15
1.2 Terminy: Bałkany, Rumelia	25
1.3 Termin: rumelistyka	27
1.4 Podział języków turkijskich	28
1.5 Obecność języka tureckiego na Bałkanach	30
1.6 Języki bałkańskie, języki Bałkanów	33

Rozdział 2: Ważniejsze cechy języka tureckiego

2.1 Uwagi ogólne	37
2.2 Aglutynacja	38
2.3 Wymowa i alfabet	39
2.4 Akcent	44
2.5 Harmonia wokalna	46

2.6	Harmonia konsonantyczna	47
2.7	Rodzajnik	49
2.8	Odmiana rzeczowników. Postpozycje	50
2.9	Liczba mnoga	52
2.10	Sufiksy posesywne	54
2.11	Izafety	55
2.12	Sufiksy predykatywne	57
2.13	Czasowniki ‘(nie) być/istnieć’ i ‘(nie) mieć’	58
2.14	Imperativ i optativ	59
2.15	Strona zwrotno-bierna	61
2.16	Strona sprawcza	61
2.17	Czasy tureckie	63
2.18	Narrativ	64
2.19	Praeterit	65
2.20	Aoryst	66
2.21	Imiesłowy przysłówkowe	67
2.22	Odpowiedniki zdań podrzędnych	68
2.23	Słowotwórstwo rzeczowników i przymiotników	71
2.24	Intensyfikacyjna reduplikacja pierwszej sylaby	80
2.25	Perskie elementy słowotwórcze	82

Rozdział 3: Dialekty tureckie Anatolii i Rumelii

3.1	Początki. Postać Tadeusza Kowalskiego	87
3.2	Podział dialektów anatolijskich	93
3.3	Cechy dialektów wschodniej Anatolii	94
3.4	Pierwsze klasyfikacje dialektów rumelijskich	95
3.5	Cechy dialektów zachodniej Rumelii	96
3.6	Dalsze losy klasyfikacji dialektów rumelijskich	97
3.7	Zgodności anatolijsko-rumelijskie	100

3.8	Sztokawskie refleksy tureckiego <i>k, ğ</i>	101
3.9	Chronologia zmian <i>k, ğ</i> a dialektologia	104

Rozdział 4: Karamanlidzi i dialekt karamanlidzki

4.1	Pojęcie „karamanlidzi”	107
4.2	Nazwa i jej pochodzenie	108
4.3	Pojęcie „karamanlidika”	110
4.4	Pochodzenie karamanlidów	112
4.5	Sytuacja współczesna	115
4.6	Perspektywy badawcze	115

Rozdział 5: Gagauzi i język gagauski

5.1	Ojczyzna i wczesna historia	117
5.2	Pochodzenie etnonimu	120
5.3	Warstwy etniczne Gagauzów	121
5.4	Warstwy języka gagauskiego	123
5.5	Biblia i związki z karamanlidami	126
5.6	Gagausko-bałkańskie kontakty językowe	128
5.7	Prejotacja	128
5.8	Palatalizacja	131
5.9	Słownictwo	131
5.10	Przykłady bałkanizacji gramatyki gagauskiej	132

Rozdział 6: Teksty transkrybowane

6.1	Termin „teksty transkrybowane”	139
6.2	Źródła tureckie a bałkanistyka	143
6.3	Rzekomo najstarsze teksty transkrybowane	146
6.4	„Wyznanie wiary Gennadiusza” (1455?)	147
6.5	Bartholomaeus Georgievits (1544-1548)	149

6.6	Samogłoski labialne u Georgievitsa	151
6.7	Samogłoski wysokie u Georgievitsa. Alternacja $a \sim ɪ$...	153
6.8	Franciszek Meninski (1680)	158
6.9	Zabytki bośniackie	166
6.10	Słowniki rymowane	169

Rozdział 7: Przykłady problemów rumelistycznych

7.1	Podstawy słowotwórcze zapożyczeń werbalnych (sztokawski, albański, bułgarski)	175
7.1a	Ujęcie tradycyjne	176
7.1b	Nowe ujęcie	183
7.2	Bałkańskie ślady anatolijskiego praesensu i aorystu (macedoński)	185
7.3	H.F. Wendt i warstwy turkizmów (rumuński)	188
	Słowniczek turecko-polski	199
	Bibliografia	213
	Skróty	233
	Summary	237

WPROWADZENIE

Cel i zakres książki – Problem języka prabułgarskiego – Transkrypcja

Cel i zakres książki

Choć tytuł niniejszej publikacji sugeruje, że jest ona przeznaczona tylko dla bałkanistów, w rzeczywistości pisałem ją z myślą również o slawistach i turkologach. Wydawałoby się, że turkolog takiego wprowadzenia nie potrzebuje. Jednak nie ulega dla mnie wątpliwości, że turkolog często nie potrafi znanych sobie faktów turkologicznych połączyć z bałkanistycznymi czy slawistycznymi.

Przedstawiana czytelnikom tutaj książka nie jest podręcznikiem. Jest to raczej autorska prezentacja faktów gramatycznych, leksykalnych i ogólnoturkologicznych, wybranych pod kątem ich znaczenia dla bałkanistyki i tureckiej dialektologii bałkańskiej,

a także przedstawienie niektórych moich poglądów na wybrane problemy związane z obecnością języka tureckiego na ziemiach Rumelii.

Zarówno koncepcja całości, jak i dobór przedstawianych faktów językowych i dyskutowanych problemów jest moim własnym ujęciem. W żadnym stopniu nie roszczę sobie prawa do podręcznikowej wyłączności na prawdę.

Pierwszym impulsem do napisania tej książki było uświadomienie sobie, że na żadnej slawistyce ani bałkanistyce w Polsce nie naucza się podstaw turkologii, choć na pewno wszyscy slawiści i bałkaniści są zgodni co do tego, że wiedza turkologiczna jest w tych zawodach ogromnie potrzebna. Faktycznie, uciec się od niej w bałkanistyce nie da, ani w wypadku zagadnień ogólnych, terminologiczno-metodologicznych¹, ani w wypadku poszczególnych faktów gramatycznych bądź leksykalnych.²

Jeśli adeptów bałkanistyki czy slawistyki południowej w ogóle informuje się o wpływie tureckim (slawistyka wschodnia wymaga

-
- 1 Na przykład takie pytania związane z obecnością języka tureckiego na Bałkanach: Od jakiego momentu dany język można uznać za „bałkański”? Czy „bałkanizacja” równa się wejściu do ligi czy też wystarczy upodobnienie się danego języka zewnętrznego do języków bałkańskich pod względem cech, które nie są uznawane za zasadnicze dla ligi? Czy wystarczy zbliżenie leksykalne, czy też musi być gramatyczne? Czy oddziaływanie musi być obustronne? itp.
 - 2 Niezależnie od tego, w jaki sposób będziemy wiązali bułgarskie czasy przeszłe z tureckimi formami świadka i nieświadka (Friedman 1978), zawsze będziemy musieli jakoś odnosić się do tureckich czasów przeszłych. A to wymaga przynajmniej pobieżnej orientacji w tych czasach.

innego podejścia, bo w grę wchodzi inne wpływy), to zwykle mówi się tylko o oddziaływaniach leksykalnych. Są to często dość powierzchowne informacje, oderwane od wiedzy turkologicznej czy analizy źródeł i dalekie od metody „Wörter und Sachen”. Jednym słowem, w większości wypadków poprzestaje się na podaniu studentom kilku mniej czy bardziej pewnych przykładów zapożyczeń, stwarzając wrażenie, że wszystko jest w tym zakresie znane i przebadane. W rzeczywistości sprawy mają się dokładnie odwrotnie, nawet w wypadku badań zapożyczeń. Ja tu wprowadzając także nie omawiam osobno leksyki (choć zob. §7.3), zwłaszcza problemu najstarszych kontaktów słowiańsko-turkijskich, jako że próba taka bardzo by rozbudowała tę książkę, która wszak w moim wyobrażeniu powinna być zwięzłym wprowadzeniem. Chcę jednak zwrócić uwagę na pewną zmianę jakościową widoczną w niedawnych publikacjach poświęconych turkijsko-słowiańskim kontaktom leksykalnym (Stachowski K. / Stachowski O. 2016, 2017, 2017a). Podjęte próby łączenia analizy językoznawczej (gł. etymologicznej) z danymi etnograficzno-religioznawczymi są z jednej strony wprowadzeniem zadaniem trudniejszym niż zwykle sięgnięcie do współczesnego słownika tureckiego, ale za to z drugiej strony dają szersze poznanie i głębsze wejrzenie, a uzyskane wyniki mają dzięki temu solidniejszą podbudowę.

Problemów widocznych dopiero przy badaniu szczegółów wzajemnego oddziaływania języka tureckiego i pozostałych języków bałkańskich na siebie zaczyna się pojawiać coraz więcej – jak gdyby w miarę opadania fascynacji konceptem „ligi bałkańskiej” – i całkiem prawdopodobne jest, że najbliższa przyszłość będzie jeszcze większy nacisk kłaść właśnie na szczegółową analizę kontaktów między językami na Bałkanach.

Tymczasem, tak jak na bałkanistykach i sławistykach nie daje się podstaw turkologii, tak samo na żadnej turkologii w Polsce nie naucza się podstaw bałkanistyki czy sławistyki, tak że polscy studenci turkologii, nawet ci szczerze zainteresowani badaniami naukowymi, nie zdają sobie zwykle sprawy, że związki turecko-bałkańskie stanowią nadal mało zbadany teren – dziedzinę, którą warto się poważnie zająć naukowo. Toteż słusznie mówi się we *Wprowadzeniu do bałkanologii*, iż w badaniach „[...] dość zaniedbane jest zagadnienie związku języka tureckiego z Ligą Bałkańską” (Sawicka/Sujecka 2015: 118).

Ideą, jaka mi przyświecała, było więc napisanie książki, która i bałkanistom, i turkologom pokaże dziedzinę badawczą nie nową, ale mało uprawianą, i w której będę mógł przedstawić niektóre swoje opinie szerszemu gronu czytelników.

Mam też nadzieję, że moja książka przyczyni się w jakiejś mierze do przywrócenia stanu, który przed laty był w bałkanistyce naturalny, tzn. do poważnego zainteresowania turkologią wśród sławistów i bałkanistów. W 1936 r. Lubomir Andrejčín musiał przed obroną doktorską w Krakowie zdać tzw. „przedmiot dodatkowy”, na który wybrał sobie jako Bułgar i sławista filologię turecką. Egzamin zdał u Tadeusza Kowalskiego na bardzo dobry (Rusek 2002: 70). Z kolei Samuil’ B. Bernštejn jako rosyjski sławista przez dwa lata (1931–1933) studiował także turkologię pod okiem N.K. Dmitrieva, a potem, gdy tylko miał taką możliwość, zainicjował w 1954 r. naukę tureckiego dla bułgarystów w Moskwie i sam te zajęcia prowadził (Bernštejn 2002: 187 [05.09.1954], 190 [26.12.1954], 286 dół).

Podsumowując:

To nie jest podręcznik języka tureckiego. To nie jest też książka o wpływie tureckim na leksykę bałkańską. To jest książka

o turkologii, a dokładniej rzecz biorąc, o tych elementach turkologii, które mogą być przydatne bałkanistom. Gdyby termin „rumelistyka” (zob. §1.3) był już teraz powszechnie znany, można by powiedzieć, że jest to książka o *rumelistyce* albo o *rumelistycznych aspektach bałkanistyki*.

I równocześnie jest to książka o moich poglądach na niektóre problemy powstałe na styku turkologii i bałkanistyki, tzn. o moich poglądach na wybrane *problemy rumelistyczne*.

Problem języka prabułgarskiego

Choć język nazywany w slawistyce czasami „protobułgarskim”, a w turkologii zazwyczaj „prabułgarskim”, należał do rodziny turkijskiej, a wiedza o nim jest częścią turkologii, w tym opracowaniu całkowicie pomijam tę problematykę. Zajęcie się nią wymagałoby bowiem głębszego poznania turkologii, a przy tym nie miałoby specjalnego znaczenia dla badania stosunków między językami bałkańskimi. Osoby pragnące zorientować się w problematyce zapożyczeń prabułgarskich w słowiańszczyźnie zachęcam do porównawczego zapoznania się z pracami z okresu ostatniego półwiecza, np. Boev 1965 – Mollova 1996 – Dybo 2010, 2020. Ogólnym wprowadzeniem może być Tryjarski 1975. O samym języku prabułgarskim zob. klasyczną pracę: Pritsak 1955.

Transkrypcja

Nie chcąc mnożyć różnych systemów graficznych (alfabety, ortografie, transkrypcje), rezygnuję tu prawie wszędzie z cyrylicy, a nieliczne przykłady greckie podaję – ze względu na niespójność alfabetu greckiego z wymową grecką w różnych okresach i na różnych obszarach – dwójako: w grafii oryginalnej (ujętej w małe nawiasy ostre) i w transkrypcji. Osobom, które odczułyby w tym momencie wielki żal z powodu braku cyrylicy i greki jako tradycyjnych i, by tak rzec, naturalnych sposobów zapisywania niektórych języków, pozwalam sobie zwrócić uwagę, że zrezygnowałem również z podawania przykładów tureckich w piśmie arabskim, które było jedynym tradycyjnym i naturalnym zapisem tych słów w czasach, gdy je zapożyczano do języków bałkańskich. Takie ujednolicenie jest w mojej ocenie konieczne, jeśli książka ma służyć językoznawcom różnych specjalności. Wprawdzie bez wątpienia dużo łatwiej turkolog poradzi sobie z cyrylicą niż slawista z pismem arabskim, ale w obu wypadkach byłoby to zbędne marnotrawienie czasu i wysiłku czytelnika.

Rozdział 1

Terminy, klasyfikacja i obecność języka tureckiego na Bałkanach

1.1 Terminy: turecki, turkijski, osmański

Język turecki nie jest izolowany. Wchodzi on w skład osobnej rodziny języków, tak jak polski wchodzi w skład języków słowiańskich, a rumuński – w skład romańskich. Nazwa tej rodziny sprawiała jednak polskiemu językoznawstwu długi czas kłopot. Zwykle mówiono mianowicie o „rodzinie tureckiej” i „językach tureckich”, co w niektórych kontekstach było wystarczająco jednoznaczne, choć dla niewtajemniczonych brzmiało czasem dziwnie, np. *język turecki jest jednym z języków tureckich, co oznacza, że jest wiele języków tureckich, ale nie każdy z nich jest językiem tureckim* (to samo zdanie nabiera oczywistego sensu, jeśli wstawi się w odpowiednie miejsca przymiotniki *polski* i *słowiański*). Problem pojawiał się, gdy

trzeba było odróżnić część składową od całości, tak jak rozróżnia się „wyraz polski” od „wyrazu słowiańskiego”. W turkologii było to właściwie niemożliwe, bo „wyraz turecki” można było rozumieć zarówno jako ‘wyraz z języka używanego w Republice Turcji’, jak i jako ‘wyraz z dowolnego języka rodziny, do której należy język używany w Republice Turcji’. Próbowano doprecyzować tę terminologię, wprowadzając terminy „osmańsko-turecki” (taka jest pisownia tradycyjna, choć właściwiej byłoby pisać oba człony razem) albo „turcjo-turecki”. Pierwszy z tych terminów ma jednak swoje odrębne znaczenie (o czym niżej), a drugi jest zupełnie obcym polskiemu słowotwórstwu sposobem oddania niemieckiego *Türkeitürkisch*. Czasem z kolei ograniczano „turecki” do języka Turcji, a do całej rodziny odnoszono termin „ogólnoturecki”, ale i to rozwiązanie miało swoją słabą stronę, ponieważ taki termin sugerował, że dany wyraz występował we wszystkich językach tej rodziny.

Rzecz rozwiązał na samym początku lat 90. XX wieku polski turkolog Henryk Jankowski, wprowadzając nowy termin na oznaczenie całej rodziny językowej, a mianowicie „turkijski”. Przymiotnik ten zdecydowanie przyjął się w polskiej terminologii językoznawczej i dziś do par typu „polski vs. słowiański”, „rumuński vs. romański” itd. dołączamy też parę „turecki vs. turkijski”, której odpowiada ang. „Turkish vs. Turkic” i ros. „тюркский vs. тюркский”.

Język niemiecki rozwiązał ten problem tylko częściowo przez użycie przymiotnika *türkisch* ‘1. turkijski; 2. turecki’ w terminologii specjalistycznej tylko w znaczeniu ‘turecki’, a złożień z *Türk*³

3 Część autorów niemieckojęzycznych używa formy *Turk*-. Przyczyn tego nie rozumiem właściwie, gdyż jest to złożenie niemieckie, a nie łacińskie.

tylko w znaczeniu ‘turkijski’ np. *türkische Sprache* vs. *Türksprache(n)* [= ‘język turecki’ vs. ‘język(i) turkijski(e)’] i *türkisches Volk* vs. *Türkvolk, Türkvölker* [= ‘naród turecki’ vs. ‘naród turkijski, narody turkijskie’], czego nie da się jednak rozszerzyć na pojęcia takie jak „wyraz, historia, folklor, mitologia”, tak że np. *türkisches Wort* oznacza nadal ‘1. wyraz turecki; 2. wyraz turkijski’ itd., gdyż język niemiecki nie dopuszcza złążeń **Türkwort, *Türkgeschichte, *Türkfolklore* czy **Türkmythologie*.

Po francusku natomiast próbowano wprowadzić termin *turcique* ‘turkijski’, ale bez większego powodzenia: w Wikipedii znajdujemy wprawdzie hasło „Langues turciques”, ale poszczególne języki są zdefiniowane po staremu, tzn. za pomocą przymiotnika *turc* (m) ~ *turque* (f). np. „Le kirghize [...] est une langue appartenant à la famille des langues turques”. Zupełnie nie powiodła się również próba wprowadzenia do języka francuskiego osobiwie wyglądającego terminu *turk* (m) ~ *turke* (f) ‘turkijski’ (Mollova 1996: tytuł [*origine turke*], 25 [*ancien turk, turk en général*]), który na domiar złego wymawiać musiałyby się tak samo jak dotychczasowe standardowe *turc* ~ *turque* ‘turecki’, tzn. [tʏɾk]. Innymi słowy, pominąwszy *turcique*, mamy cztery pisownie (*turc, turque, turk, turke*), zawsze jedną, tę samą wymowę i dwa znaczenia – trudno to uznać za skuteczne uporządkowanie terminologii. Co gorsza, problemu tego nie rozwiązano także w samej Turcji, gdzie wyraz *Türkçe* może być użyty w obu znaczeniach, czyli tak jak ongiś po polsku.

Od tamtego czasu upłynęło nieco lat i zaproponowano w literaturze paralelne rozróżnienie także dla rzeczowników: „turcyzm” (jak „polonizm”) wobec „turkizm” (jak „sławizm”) – pierwszy raz ta propozycja pojawiła się w Stachowski M. 2016: 381, przyp. 2. Podobnie

Bibliografia

Litery z diakrytami są w kolejności alfabetycznej zrównane z literami bez diakrytów, tzn. na przykład tur. *İ* stoi razem z *I*, niem. *ü* stoi razem z *U*, chorw. *Š* stoi razem z *S*, pol. *Ł* stoi razem z *L*, a *Ę* razem z *E* itd. Choć system ten może niektórych czytelników razić, jest to jedyny w mojej opinii sposób pogodzenia różnych systemów alfabetycznych w jednym spisie (np. w niemieckim *Ü* stoi razem z *U*, podczas gdy w tureckim stoi osobno, po *U*; w rumuńskim *GH* stoi razem z *G*, w albańskim *LL* jest osobną literą, po *L*; w macedońskim *Ќ* stoi nie po *K*, lecz po *T*, a *Ѓ* – nie po *G*, lecz po *D* itd.). Przyjmując zrównanie liter bez diakrytów z literami z diakrytami, unikamy tych wszystkich rozbieżności.

- BER = Georgiev V. et al.: *Bălgarski etimologičen rečnik*, tom 1–, Sofia: 1971–.
- DS = [praca zbiorowa] *Türkiye’de halk ağzından Derleme Sözlüğü*, tom 1–, Ankara 1963–.
- DTB = Grannes A. / Kjetil R.H. / Süleymanoğlu H.: *A dictionary of Turkisms in Bulgarian*, Oslo 2002.

- KEWT = Stachowski M. 2019: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Kraków.
- R = Radloff W.: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, tom 1–, St. Petersburg 1893–.
- STP = Stachowski S. 2014: *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków.
- Adamović M. 1996: *Die türkischen Texte in der Sammlung Palinić*, Göttingen.
- Ahmed O. 2014: Makedonya Türk ağızlarında şimdiki ve geniş zamanın bugünkü morfolojik durumu. – *İdil* 3: 1–11.
- Ambros E.G. 2017: Tracing the changes in the representation of the Jew in Ottoman-Turkish folk theatre (from Karagöz to Ortaoyunu). – *Turcica* 48: 157–185.
- Aydemir H. 2005: Gagauzcada Kıpçakça etkisi üzerine. – Siemieniiec-Gołaś E. / Pomorska M. (ed.): *Turks and non-Turks. Studies on the history of linguistic and cultural contacts* [FS S. Stachowski], Kraków: 27–47.
- Balta E. 1999: Périodisation et typologie de la production des livres karamanlı. – *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 87–88: 251–275, <https://doi.org/10.4000/remmm.306>.
- 2014: *Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz. Karamanlılar ve Karamanlıca edebiyat üzerine araştırmalar*, İstanbul.
- Baranowski B. 1949: F. Mesgnien-Meniński et l'enseignement des langues orientales en Pologne vers la moitié du XVIIe siècle. – *Rocznik Orientalistyczny* 15: 63–71.
- van Beek L. → Beekes R. / van Beek L.
- Beekes R. / van Beek L. 2010: *Etymological dictionary of Greek*, Leiden – Boston.

Summary

Basics of Turkology for Balkanists

Basics of Turkology for Balkanists offers a brief introduction to the little-known field of Rumelian studies, a discipline that concerns itself with the question of mutual influence between Turkish and the languages of the Balkans. At the same time, the author took advantage of this opportunity to present his own, hitherto unpublished views (see e.g. chapter 7).

Besides the Introduction, the work consists of seven chapters:

- 1) Terms, classification, and the presence of Turkish in the Balkans;
- 2) The most important features of the Turkish language (presented in 25 thematic subchapters);
- 3) Turkish dialects of Anatolia and Rumelia;
- 4) The Karamanlides and the Karamanli dialect;
- 5) The Gagauz people and language;
- 6) Transcription texts and rhyming dictionaries;
- 7) Sample problems in Rumelian studies.

The whole is completed by a Turkish-Polish glossary, bibliography, and a list of abbreviations.

The aim of the book is to present problems in Rumelian studies in such a way as to enable the reader to independently navigate the specialist literature.

Keywords: Turkish, Balkan studies, languages in contact, linguistics, Rumelia

„To nie jest podręcznik języka tureckiego. To nie jest też książka o wpływie tureckim na leksykę bałkańską. To jest książka o turkologii, a dokładniej rzecz biorąc, o tych elementach turkologii, które mogą być przydatne bałkanistom.”

(Z Wprowadzenia)

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8138-866-5

9 788381 388665

